

Предмет юридичних складів злочинів, передбачених статтею 369 Кримінального кодексу України в аспекті його відповідності визначенню, що дається у Кримінальній конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією

злочинів, передбачених статтею 369 Кримінального кодексу України в аспекті його відповідності визначенню, що дається у Кримінальній конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією

О. Д. Ярошенко

аспірант кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Проаналізовано окремі положення нового антикорупційного законодавства. Висловлено авторську позицію щодо їх юридичної досконалості й відповідності чинним нормативно-правовим актам.

Ключові слова: *нове антикорупційне законодавство, боротьба з корупцією, кримінальне право, хабар, предмет хабара.*

Проанализированы отдельные положения нового антикоррупционного законодательства. Высказана позиция автора относительно их юридического совершенства и соответствия действующим нормативно-правовым актам.

Ключевые слова: *новое антикоррупционное законодательство, борьба с коррупцией; уголовное право, взятка, предмет взятки.*

Separate criminal legal provisions of new anticorruption legislation are analyzed in

the article. The author position about their legal perfection and accordance to current legislation are suggested.

Keywords: *new anti-corruption legislation, fight against corruption, criminal law, bribe, bribe subject.*

У вітчизняному кримінальному праві, крім безпосереднього об'єкта, який є обов'язковою складовою будь-якого юридичного складу злочину, для характеристики складів окремих злочинних посягань виділяють ще й предмет злочину, оскільки ознаки предмета містять у собі специфічну інформацію, яка необхідна і важлива для правової оцінки злочинного діяння.

У кримінальному праві України питання про місце предмета злочину у системі ознак складу злочину є спірним, у теорії кримінального права висловлені різні позиції з цього питання. Зокрема, на думку проф. П. С. Матишевського, предмет злочину є ознакою складу злочину [1, с. 105], а Є. В. Лашук вважає, що предмет злочину – це факультативна ознака об'єкта злочину [2, с. 4-8]. На наш погляд, за своєю юридичною природою предмет злочину слід розглядати як елемент об'єкта злочину.

Кримінально-правове значення предмета злочину полягає в тому, що в окремих юридичних складах злочинів цей елемент є обов'язковим в основному складі злочину (наприклад: у ст. 368, ст. 369 КК України (далі – КК України) предметом передбачених ними складів злочинів є хабар). Тобто без предмета не може бути даного складу злочину взагалі – діяння або не буде розглядатися як злочин взагалі, або буде визнаватися злочином іншого виду. Також у деяких випадках предмет включається до кваліфікованого складу злочину як елемент, характеристика якого визначена у законодавстві

кваліфікуючою ознакою. Проілюструємо це на прикладі особливо кваліфікованого виду складу злочину «хуліганство» (ч. 4 ст. 296 КК України). Відсутність предметів, зазначених у диспозиції ч. 4 ст. 296 КК України, при вчиненні хуліганства, не свідчить про відсутність злочину даного виду взагалі, а свідчить лише про відсутність злочину з певними обтяжуючими (кваліфікуючими) обставинами.

За таких обставин, у тих випадках, коли предмет передбачено як обов'язковий елемент конкретного юридичного складу злочину у КК України, правильне встановлення його на практиці має таке ж значення, як і визначення будь-яких інших складових частин складу злочину.

Водночас, слід зазначити про те, що від предмета злочину потрібно відрізняти знаряддя та засоби вчинення злочинного діяння, оскільки останні є елементами, що характеризують об'єктивну сторону юридичного складу злочину. Це зумовлено тим, що знаряддя та засоби вчинення злочину завжди взаємодіють з діянням, допомагають йому виконувати такий його зміст, який передбачений у межах певної характеристики діяння. Наприклад, М. Й. Коржанський писав, що «... майно, цінності при хабарництві виступають знаряддям впливу на посадову особу і нічим не відрізняються від будь-якого іншого знаряддя вчинення злочину» [3, с. 97].

Для правильного визначення предмета злочинів, склади яких передбачені ст. 369 КК України, в основу повинні бути покладені сучасні теоретичні розробки щодо об'єкта та предмета злочину, а також обрання (визначення) тієї концепції предмета злочину, через призму якої і буде встановлено зміст відповідного елемента складу досліджуваних нами злочинів.

Зазначимо, що питання про предмет юридичного складу злочину є не менш дискусійним у вітчизняній науці крими-

нального права, ніж питання про об'єкт злочину. Аналіз юридичної літератури дає можливість виокремити кілька напрямів у загальнотеоретичному питанні про предмет злочину.

Доцільно, на наш погляд, врахувати думку П. П. Андрушка про те, що більш обґрунтованою є позиція вчених, які предметом злочину визнають не лише речі матеріального світу (матеріалізовані об'єкти), а й інші явища об'єктивного світу (нематеріалізовані об'єкти – інформацію, енергію), які мають зовнішнє представлення чи можуть набути його і можуть сприйматись органами відчуття людини. Головне при цьому – такі об'єкти повинні являти собою певну цінність, яка може бути виражена у грошовій оцінці їх вартості, а їх призначенням має бути задоволення певних потреб людей. Запозичивши термінологію Є. В. Фесенка, пише П. П. Андрушко, предметом злочину можна вважати матеріалізовані та нематеріалізовані об'єкти (блага) [4, с. 83].

Узагальнюючи сказане, вважаємо, що саме останній підхід щодо предмета злочину є більш обґрунтованим і таким, що відповідає сучасним реаліям життя. Раціональність такого тлумачення, на наш погляд, проявляється й стосовно визначення предмета злочинів, передбачених ст. 369 КК України.

У кримінальному законі України для позначення предмета складів злочинів, передбачених ст. 369 та ст. 368 КК України, яка безпосередньо кореспондує зі ст. 369 КК України, використовується термін «хабар». Разом з тим, в Україні на законодавчому рівні немає юридичного визначення поняття «хабар», що, на нашу думку, є однією із вад вітчизняного кримінального законодавства. Водночас, положеннями Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушен-

ня» від 7 квітня 2011 р. № 3207-VI законодавцем були внесені зміни у кримінальний закон, в тому числі у розділ XVII Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг». Зокрема, значних змін та доповнень зазнали положення Кримінального кодексу України, що стосуються т. зв. корупційних злочинів. Однією із таких змін є введення у КК України поняття *неправомірна вигода* (виділено нами. – О. Д. Ярошенко) для позначення предмета злочинів, передбачених ст. ст. 3641, 3652, 3682, 3683, 3684, 3692 та ст. 370 КК України. Визначення терміна «неправомірна вигода» дається у примітці до ст. 3641 КК України. Зауважимо, що у ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» та у примітці до ст. 722 Кодексу України про адміністративні правопорушення дається аналогічне визначення поняття «неправомірна вигода».

Питання про те, що може визнаватись предметом злочинів, склади яких передбачені ст. 368, ст. 369 та ст. 370 КК України, які до набрання чинності Законом об'єднувались родовим поняттям «хабарництво», є спірним у науці кримінального права. Практика показує, що ця обставина ускладнює кримінально-правову оцінку таких злочинів, як одержання хабара, пропозиції або давання хабара та провокації хабара. Зауважимо, що у практичній діяльності працівникам правозастосовчих органів (слідчим, прокурорам, суддям) доводиться користуватися не лише правозастосовчими орієнтирами, сформульованими у Постанові Пленуму Верховного Суду України №5 «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26 квітня 2002 р., а й доктринальним тлумаченням поняття «хабар», що породжує помилки при кваліфікації даних злочинів.

Зазначимо, що у диспозиціях ч. 1 ст. 369 та ч. 2 ст. 369 КК України не розкрито поняття пропозиції або давання хабара. Науковці визначають ознаки цих злочинів, використовуючи диспозицію статті кримінального закону про відповідальність за одержання хабара, тобто за ст. 368 КК України. Отже, безумовно, проблема щодо визначення предмета хабара полягає у відсутності законодавчого визначення такого предмета у тексті кримінального закону. У частині 1 статті 368 КК України законодавець встановив відповідальність за «одержання службовою особою в будь-якому вигляді хабара...», тобто об'єктивну сторону пропозиції або давання хабара, у відповідності до тексту кримінального закону, утворює пропозиція або передача службовій особі у *будь-якому вигляді хабара* (виділено нами. – О. Д. Ярошенко) за виконання чи невиконання в інтересах того, хто дає хабара, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої цій службовій особі влади чи службового становища.

Отже, у тексті закону предмет складу злочину, передбаченого ст. 368 КК України, позначено формулюванням «... у *будь-якому вигляді хабара*» (виділено нами. – О. Д. Ярошенко). Тобто у КК України не міститься вказівки на те, що хабар має виключно матеріальний характер, як це зазначено у ст. 290 КК РФ (російський законодавець закріплює, що хабар може бути у вигляді грошей, цінних паперів, іншого майна або у вигляді незаконного надання службовій особі послуг майнового характеру, надання інших майнових прав). Разом з тим зміст термінопоняття «хабар» не завжди сприймається однозначно. Це обумовлює застосування спеціальних прийомів щодо його (змісту) з'ясування.

Розглянемо підходи до тлумачення поняття «хабар» у правозастосовчій практиці (судове тлумачення) та у тео-

рії кримінального права (доктринальне тлумачення).

Тлумачення терміна «хабар» як правозастосовчого орієнтиру відображено на рівні роз'яснень, що містяться у Постанові Пленуму Верховного Суду України №5 «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26.04.2002 р. В абзаці 1 пункті 4 цієї постанови зазначається, що одержання хабара є корисливим злочином, його предмет має виключно майновий характер [5, с. 195]. Разом з тим, слід відзначити, що роз'яснення Пленуму Верховного Суду України не є обов'язковими для застосування, вони носять лише рекомендаційний характер. Крім того, Законом України №3207-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення» від 07.04.2011 р. у КК України були внесені кардинальні зміни, а тому деякі положення зазначеної постанови, яка була прийнята Пленумом Верховного Суду України ще в 2002 р., тобто до ратифікації Україною міжнародних конвенцій, прямо суперечать нормам КК в редакції від 7 квітня 2011 р., а отже, не повинні враховуватися.

При доктринальному тлумаченні терміна «хабар» думки науковців розходяться. Зокрема, одні вчені погоджуються з тлумаченням терміна «хабар», яке дане вищою судовою інстанцією, а інші дають цьому поняттю т. зв., буквально тлумачення. О. М. Грудзур називає такі підходи до розуміння поняття «хабар» матеріалістичним і ціннісним [6, с. 116-118].

До вчених, які погоджуються з тлумаченням терміна «хабар», яке дане вищою судовою інстанцією у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 5 від 26 квітня 2002 р., відносяться ті науковці, які вважають, що під даванням хабара необхідно розуміти передачу особисто або через посередника службовій особі матеріальних цінностей або надання їй май-

нових вигід чи послуг майнового характеру за виконання або невиконання нею в інтересах хабародавця будь-якої дії, яку ця службова особа повинна була або могла вчинити з використанням свого службового становища [7, с. 732; 8, с. 1074; 9, с. 490]. На думку М. І. Мельника, хабар – це незаконна винагорода матеріального характеру, тобто предмет хабара має виключно матеріальний характер. Ним можуть бути майно (гроші, матеріальні цінності та інші речі), право на майно (документи, які надають право отримати майно, користуватися ним або вимагати виконання зобов'язань тощо), будь-які дії майнового характеру (передача майнових вигод, відмова від них, відмова від прав на майно, безоплатне надання послуг, санаторних чи туристичних путівок, проведення будівельних чи ремонтних робіт тощо) [8, с. 1074]. Д. І. Крупко вважає, що хабар – це незаконна винагорода матеріального характеру [10, с. 749].

П. П. Андрушко пише, що предметом хабарництва, тобто предметом злочинів одержання і пропозиції та давання хабара, має визнаватись (визнається) неправомірна вигода не лише матеріального (гроші, майно, нематеріальні активи), а й нематеріального (переваги, пільги, послуги) характеру. Пільги і послуги можуть бути як матеріального, так і нематеріального характеру [11, с. 114]. Л. П. Брич, у коментарі до ст. 369² КК України вказує на те, що поняття «неправомірна вигода» тотожне поняттям «хабар» і «дарунок» [8, с. 1089].

М. І. Хавронюк пише про те, що ознаки понять «неправомірна вигода» і «хабар» цілком збігаються, тобто поняття «хабар» є синонімом поняття «неправомірна вигода» і його використання у статтях 368, 369 і 370 КК України є лише даниною традиції [12, с. 312].

На наш погляд, правозастосовча практика, а також ті науковці, які підтриму-

ють згадувану правову позицію вищої судової інстанції, що «хабар у будь-якому вигляді» – це виключно вигода майнового характеру, дають обмежувальне тлумачення поняттю «хабар». На нашу думку, це необґрунтовано, оскільки таке тлумачення цього терміна має вузьчі межі, ніж це передбачає буквальный зміст даного поняття за кримінальним законом.

Досліджуючи питання про предмет хабара, на наш погляд, необхідно також проаналізувати положення, що містяться у міжнародних конвенціях, які ратифіковані Верховною Радою України і вступили в силу відносно України, зокрема, Кримінальної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією, Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції та Цивільної конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією.

Відповідно до положень, що містяться у Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією (ETS 173) 1999 р., щодо криміналізації хабарництва у публічному секторі (ст. 2 «Дача хабара національним державним посадовим особам» та ст. 3 «Одержання хабара національними державними посадовими особами») та приватному секторі (ст. 7 «Дача хабара у приватному секторі» та ст. 8 «Одержання хабара у приватному секторі») [13], Конвенцією імперативно рекомендується визнавати предметом вказаних злочинів *будь-які неправомірні переваги* (виділено нами. – О. Я.). Аналогічні за змістом положення містяться і в Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31 жовтня 2003 р. (ст. 15 Конвенції «Підкуп національних державних посадових осіб» та ст. 21 «Підкуп у приватному секторі») [14].

Таким чином, зміст статей зазначених Конвенцій щодо відповідальності за пропозицію або давання хабара вказує на те, що предметом даних злочинних діянь є *будь-які неправомірні переваги* (виділено нами. – О. Я.).

Зазначимо, що Україна ратифікувала Кримінальну конвенцію про боротьбу з корупцією Ради Європи без будь-яких застережень, на що також звертає увагу і GRECO (Група держав проти корупції) в Оціночному звіті по Україні Інкримінації (ETS 173 і 191 GPC 2) (Тема 1), затверженому GRECO на 52-му Пленарному засіданні (Страсбург, 17-21 жовтня 2011 р.), який був оприлюднений у листопаді 2011 р. Міністерством юстиції України на офіційному сайті відомства. GRECO, на наш погляд, обґрунтовано рекомендує Україні продовжити реформування національного антикорупційного законодавства в аспекті приведення його у відповідність зі стандартами Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи, оскільки положення, що містяться у ст. 2 та ст. 3 даної Конвенції, є імперативними, а тому їх зміст не може бути звужений вітчизняним законодавством.

Згідно з положенням ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства. Крім того, згідно з ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» «Чинні міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства». Також вказаним законом встановлено, що якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору (ч. 2 ст. 19).

Аналіз наведених положень дозволяє зробити висновок про те, що національним кримінальним законодавством пред-

метом корупційних злочинів повинні визнаватися *будь-які неправомірні переваги* (виділено нами. – О. Я.), як матеріального, так і нематеріального характеру.

GRECO вказує на те, що поняття неправомірної вигоди, як її розуміє Конвенція, непослідовно переноситься до відповідних положень законодавства України про хабарництво. По-перше, в статтях 368 і 369 КК України використовується поняття «хабар», яке не визначене законом. Органи влади вказують, що згідно з тлумаченням Пленуму Верховного Суду у Постанові № 5 хабарництво є корисливим злочином і тому воно обмежене майном, правами на власність тощо. З іншого боку, послуги, пільги і переваги, які не мають майнового характеру, наприклад похвальні характеристика чи виступ у пресі, надання престижної роботи тощо не можуть визнаватися предметом хабара. Відповідно до службових осіб, у разі одержання ними таких переваг, може застосовуватися ст. 364 КК України – зловживання владою чи службовим становищем. Однак GET не впевнена, що усі випадки хабарництва в значенні статей 2 і 3 Конвенції дійсно охоплюються цим злочином, який містить декілька обмежуючих елементів у порівнянні з положеннями про хабарництво, а саме, завдання істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб. По-друге, необхідно зауважити, що Закон від 7 квітня 2011 р. запровадив поняття «неправомірної вигоди» у положення КК України щодо хабарництва і зловживання впливом у приватному секторі. Це визначення знаходиться в Примітці до ст. 364¹ КК України і включає в себе «грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи», які вважаються «неправомірними», якщо особа, яка одержує хабар, «не має

законного права на отримання їх безоплатно чи за ціною, нижчою за мінімальну ринкову». Тому виходить, що положення норм, які стосуються хабарництва і зловживання впливом у приватному секторі, містять достатньо широке визначення їх предмета, яке охоплює будь-які матеріальні і нематеріальні переваги, незалежно від того, чи такі переваги мають ринкову ціну, яку можна визначити, чи ні. При цьому GET занепокоєна використанням різних понять в наведених положеннях щодо корупції, а саме в положеннях щодо хабарництва в публічному секторі, з одного боку, і хабарництва та зловживання впливом у приватному секторі – з іншого. У звіті зазначається, що GRECO бажає підкреслити, наскільки важливим заради узгодженості, чіткості і правової безпеки, необхідно, щоб усі корупційні правопорушення містили одні й ті ж самі базові поняття. У зв'язку з цим необхідно привести положення щодо хабарництва у відповідність до стандартів Конвенції, щоб вони повністю охоплювали будь-яку форму (неправомірної) вигоди.

З урахуванням зазначеного, а також тієї обставини, що Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи набрала чинності для України з 01.03.2010 р., предметом злочинів, склади яких передбачені ст. 368, ст. 369 та ст. 370 КК України (хабарем), слід вважати будь-які неправомірні переваги, незалежно від того, мають вони матеріальний чи нематеріальний характер.

На нашу думку, GRECO у згаданому Оціночному звіті по Україні Інкримінації (ETS 173 і 191 GPC 2) (Тема 1), обґрунтовано у п. 65 рекомендує Україні вжити законодавчих заходів, необхідних для того, щоб положення Кримінального кодексу у частині, яка стосується активного та пасивного хабарництва у публічному секторі, чітко включали в себе будь-яку форму (неправомірної) вигоди (у ро-

зумінні Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією, ETS 173), включаючи матеріальну та нематеріальну вигоду – незалежно від того, мають вони ринкову ціну, яку можливо визначити, чи ні – та вигоди, які мають низьку ціну.

Зазначимо, що Кабінетом Міністрів України внесений до Верховної Ради України проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства у сфері запобігання і протидії корупції» № 2033 від 17 січня 2013 р. КМ України в даному проекті пропонується внести зміни та доповнення, зокрема і у КК України. Однією з таких змін є викладення у новій редакції ст. 369 КК України «Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі». Одночасно пропонується у новій редакції викласти і ст. 368 КК України, в тому числі і заміну у ній терміна «хабар» терміном «неправомірна вигода». Таким чином, у розділі XVII Особливої частини Кримінального кодексу України «Злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг» для позначення предмета корупційних злочинів вживати єдине термінопоняття «неправомірна вигода». Не будемо детально аналізувати цей проект закону, лише зазначимо, що такі зміни є обґрунтованими і такими, що відповідають взятим Україною на себе зобов'язанням перед Радою Європи, але частково. Оскільки, цим проектом пропонується у примітці до ст. 364¹ КК України вказати на те, що «У статтях 364¹, 365², 368, 368², 368³, 368⁴, 369, 369² та 370 цього Кодексу під неправомірною вигодою слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, *нематеріальні активи* (виділено нами. – О. Я.), які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав». Зауважимо, що положен-

ня про предмет хабара у Законі України № 1508 – VI від 11 червня 2009 р. принципово відрізнялись, зокрема, неправомірна вигода визначалась як «грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги матеріального або *нематеріального* (виділено нами. – О. Я.) характеру», тобто дане визначення повністю відповідало визначенню яке дається у Кримінальній конвенції про боротьбу з корупцією Ради Європи.

У зв'язку з цим, на нашу думку, у тексті кримінального закону необхідно вказати, що неправомірною вигодою можуть виступати будь-які незаконні (неправо-

мірні) послуги, пільги і переваги (вигоди) (матеріальні чи нематеріальні).

Крім того, потребує зміни правозастосовчий орієнтир, сформульований у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України №5 «Про судову практику у справах про хабарництво» від 26 квітня 2002 р., згідно з яким предмет одержання хабара має виключно майновий характер, а послуги, пільги і переваги, які не мають майнового характеру, не можуть визнаватися предметом хабара. Відповідні роз'яснення мав би дати Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

Список використаної літератури

1. *Матишевський П. С.* Кримінальне право України : Загальна частина / Підруч. для студ. юрид. вузів і фак. – К. : А.С.К., 2001. – С. 105.
2. *Лашук Є. В.* Предмет злочинів у кримінальному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2005. – С. 4-8.
3. *Коржанський М. Й.* Предмет і об'єкт злочину : моногр. – Д. : Юрид. акад. Мін-ва внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2005. – С. 97.
4. *Андрушко П. П., Стрижевська А. А.* Злочини у сфері службової діяльності: кримінально-правова характеристика : навч. посіб. – К. : Юристконсульт, 2006. – С. 83.
5. Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах : (офіц. текст) / Упоряд. В. В. Рожнова, А. С. Сизоненко, Л. Д. Удалова. – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. – С. 195.
6. *Грудзур О. М.* Предмет злочинів, пов'язаних із хабарництвом / О. М. Грудзур // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 116-118.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. 4-те вид., перероб. та доп. / Відп. ред. С. С. Яценко. – К. : А.С.К., 2005. – С. 732.
8. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – 9-те вид., переробл. та допов. – К. : Юридична думка, 2012. – С. 1074.
9. Кримінальне право України: Особлива частина : підруч. / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін. ; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 4-те вид., переробл. і допов. – Х. : Право, 2010. – 490.
10. Кримінальний кодекс України : науково-практичний коментар. Видання восьме, переробл. та допов. / Відп. ред. Є. Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2012. – С. 749.
11. *Андрушко П. П.* Реформа українського антикорупційного законодавства у світлі міжнародно-правових зобов'язань України / П. П. Андрушко. – К. : Атіка, 2012. – С. 114.
12. *Хавронюк М. І.* Науково-практичний коментар до Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції». – К. : Атіка, 2011. – С. 312.
13. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією Ради Європи (Страсбург, 27 січня 1999 р.). – Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 50. – Ст. 496.
14. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції (31 жовтня 2003 р.). – Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 50. – Ст. 497.